

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

АГЄЄВА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 811.111'27:811.161.2'27

АРХЕТИПНА І СТЕРЕОТИПНА СИМВОЛІКА ВОГНЮ
В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник доктор філологічних наук, професор
Корольова Алла Валер'янівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри загального і порівняльного
мовознавства та новогрецької філології

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Тищенко Олег Володимирович,
Рівненський державний гуманітарний університет,
завідувач кафедри загального та порівняльного
мовознавства

кандидат філологічних наук
Білоус Наталія Петрівна,
Київський національний торговельно-економічний
університет, доцент кафедри сучасних європейських мов

Захист відбудеться “22” вересня 2014 р. о 13³⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.15 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9

Автореферат розісланий “_21” серпня 2014 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. С. Толчєєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертація присвячена вивченню архетипної і стереотипної символіки вогню в англійській та українській мовах. У роботі виявлено первісну мотивацію символіки номінацій *fire/вогонь* в англійській та українській мовах, а також механізми трансформації міфологічного мотиву “горіння” у стереотипні символи, відображені в образному значенні фразеологізмів у кожній із мов.

Антропоцентричний принцип сучасної когнітивної лінгвістики продовжує залишатися домінантним у зіставних студіях, адже спрямовує їх на встановлення особливостей відображення в мовах різних фрагментів навколишньої дійсності (І. Голубовська, С. Денисова, С. Жаботинська, А. Корольова, Дж. Лакофф, К. Мізін, О. Селіванова, О. Тищенко, І. Шевченко та ін.), актуалізуючи аналіз тих мовних знаків, які онтологічно характеризуються перцептивною семантикою (R. Langacker). На особливу увагу заслуговує мовна концептуалізація перцептивно доступних об’єктів і явищ, зокрема ономасіологічне підґрунтя їх смислового простору (О. Березович), з-поміж яких вирізняються найменування першостихій (Н. Чендей), що мають як архетипну, так і стереотипну природу, дослідження якої варто здійснювати в історико-діахронічній площині (Т. Черниш).

Процедура реконструкції мотиваційної основи найменувань стихій передбачає продовження розробки концепції О. Колесника щодо міфологічно орієнтованого семіозису як базового процесу у творенні концептуальних і вербальних образів світу на основі міфологічної символіки, яка становить міфологічний простір етносу (лінгвоспільнот, людства). У такому ракурсі дослідники вже намагалися виявити мотиваційну основу однієї зі стихій, якою є ВОГОНЬ, що й досі не вичерпала своєї проблематичності в аспекті висвітлення її архетипної і стереотипної символіки, яка формувалася на різних рівнях свідомості індоєвропейців. Архетипні символи (В. Кононенко, С. Кримський, М. Маковський, О. Потєбня, О. Шелестюк, Ф. Уїлрайт, Р. Monaghan) засновані на давніх міфологічних уявленнях людини про навколишній світ (первісної свідомості) і включені у структуру міфа; стереотипні ж символи (Ф. Бацевич, В. Красних, О. Кубрякова, О. Левченко, В. Маслова, С. Толстая, J. Bartmiński, В. Sekulski) – це вже рівень повсякденної логіки (сучасної свідомості) людей – представників конкретного соціуму й етнокультури.

Останнім часом архетипну символіку мовного знака дослідники намагаються розкрити з позицій когнітивної лінгвістики, про що свідчить введення у її апарат російського (*архетипический концепт* – І. Богданова, С. Гучепشوкова, В. Карасик, *архетипический лингвокультурный концепт* – У. Савельєва) й українського (*архетипний концепт* – О. Слюніна, *концепт-архетип* – О. Гринько) термінів на позначення лінгвокогнітивної природи найменувань стихій.

Як ключовий елемент мовних картин світу архетипний концепт ВОГОНЬ був проаналізований в аспектах *мовної категоризації* (О. Борискіна, Дж. Лакофф, Г. Приходько, А. Трофімова), *бінарної природи* (Д. Хайрулліна), *вербалізації* (А. Протасова), *образної репрезентації інших концептів* (В. Головатіна), *смыслу і функцій у культурі* (В. Янкевич), *фразеологізації термічної семантики* (Я. Бечко, С. Єрмоленко), *метафорично-символічного переосмислення* (С. Белевцова, І. Литвин,

І. Попова), *асиметрії у російській і англійській мовах* (О. Палутіна), *лексико-семантичної мотивації* (М. Галаєва) та ін.

Результати попередніх досліджень дають підстави припустити, що, поряд з універсальною архетипною символікою вогню, у традиційних культурах (А. Байбурін) наявна й унікальна для кожного соціуму його стереотипізація, яку можна простежити, здійснивши більш глибоку реконструкцію семантики і форми не лише інваріантних лексем, які вживаються на позначення вогню носіями сучасних європейських мов, а й їх варіантів, що розвинули семантику “горіння” у цих мовах загалом і в англійській та українській – зокрема.

Актуальність дисертації зумовлена її зорієнтованістю на вивчення проблеми взаємозв'язку мови і свідомості, насамперед, у площині співвідношення понять колективне несвідоме і свідоме, які безпосередньо пов'язані з феноменами архетипів і стереотипів, формуванням їхньої символіки та особливостями вираження в різних мовах світу. Поєднання діхронічного й синхронічного підходів до аналізу засобів відображення символіки такого архетипно-стереотипного явища, як ВОГОНЬ у міфологічній і сучасній свідомості носіїв англійської і української мов сприятиме оновленому витлумаченню сутності цього лінгвоментального конструкту, розкриттю механізмів трансформації архетипних смислів у стереотипні, з'ясуванню їх закономірностей і відмінностей у досліджуваних мовах.

Метою дисертаційної роботи є реконструкція архетипної і стереотипної символіки вогню в англійській та українській мовах.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- критично проаналізувати наукову літературу і сформулювати теоретичні положення роботи щодо вивчення архетипів і стереотипів у мовознавстві;
- розробити методологічну базу аналізу архетипної і стереотипної символіки лексем-першостихій в англійській та українській мовах;
- реконструювати архетипні мотиви й аломотиви у семантиці лексем *fire/вогонь* в англійській та українській мовах;
- виявити механізми трансформації архетипних смислів вогню у стереотипні в інваріантно-варіантних лексемах із семантикою “горіння” у складі фразеологізмів англійської та української мов;
- класифікувати стереотипні фразеологізми з інваріантно-варіантними компонентами з семантикою “горіння” в кожній із досліджуваних мов;
- встановити закономірності та відмінності у формуванні архетипної і стереотипної символіки вогню у свідомості носіїв англійської і української мов.

Об'єктом дослідження є словникові дефініції інваріантних лексем *fire/вогонь*, їх варіантів із семантикою “горіння”, а також фразеологізми із семантикою “горіння”.

Предмет дослідження становлять архетипні та стереотипні мотиви й аломотиви, закодзовані у внутрішній і зовнішній формах інваріантно-варіантних лексем і фразеологізмів із семантикою вогню в англійській та українській мовах, а також їх паралелі в інших індоєвропейських мовах.

Фактичним матеріалом дисертації є: *етимологічні джерела англійської мови*: A Comprehensive Etymological Dictionary of the English Language (ed. by Dr. Ernest Klein); The Barnhart Dictionary of Etymology (ed. by Robert

K. Barnhart); Oxford Dictionary of English Etymology (ed. by C.T. Onions, G.W.S. Friedrichsen, R.W. Burchfield); An Etymological Dictionary of the English Language (ed. by W.W. Skeat); A Short Etymological Dictionary of Modern English (ed. by Eric Partridge); An Analytic Dictionary of English Etymology (ed. by Anatoly Liberman, J. Lawrence Motchell); The American Heritage Dictionary of Indo-European Roots (ed. by Watkins, Calvert); An Etymological Dictionary of Modern English (ed. by Ernest Weekley); Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch (J. Pokorny); Историко-этимологический словарь современного английского языка : Слово в зеркале человеческой культуры (М. Маковский); української мови: Етимологічний словник української мови у 7 томах (гол. ред. О. Мельничук), Етимологічний словник української мови у 2 томах (гол. ред. Б. Рудницький), Етимологічно-семантичний словник української мови у 4 томах (за ред. Ю. Мулика-Луцика); тлумачні словники англійської мови: Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English / [A. S. Hornby, A. P. Cowie]; Longman Dictionary of English language and culture; Chambers 20th century Dictionary; Pocket Oxford English Dictionary [Електронний ресурс]; The American heritage dictionary of the English language / [ed. Anne H. Soukhanov]; української мови: Словник української мови : в 11 т.; Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. І. Т. Бусел]; фразеологічні словники: Longman Dictionary of English Idioms; The Penguin Dictionary of English Idioms; Идиомы английского языка и их употребление / [авт. — сост. Дж. Сейдл, У. Макморди]; Кунин А. Англо-русский фразеологический словарь; Англо-український фразеологічний словник : Близько 30 000 фразеологічних виразів / К. Баранцев (уклад.); Білоноженко В. М. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн.; Прислів'я та приказки. Взаємини між людьми / [упорядк. М. М. Пазяк]; Українські приказки, прислів'я і таке інше / [укл. М. Номис].

Методи дослідження. Серед методів і прийомів дослідження – загальнонаукові (*описовий метод* – для класифікації та інтерпретації структурних, семантичних і функціональних властивостей досліджуваних одиниць; *дедуктивно-індуктивний метод* – для аналізу і синтезу наукових теорій і концепцій) і спеціальні лінгвістичні (*порівняльно-історичний*, який ґрунтується на відтворенні та моделюванні вихідних праформ (архетипів) вогню в обох мовах. Пошук генетичного був зорієнтований на здійснення *внутрішньої реконструкції* мотиваційної основи архетипних смислів вогню в англійській і українській мовах, а також спирався на застосування елементів *методу врахування преформантів і табуйованих заперечень* у розвитку значення слова (М. Галаєва, М. Маковський, О. Мельничук); *етимологічний аналіз* передбачав виявлення фонетичних і семантичних змін у структурі лексем *fire/вогонь*. За допомогою *методу словникових дефініцій* було визначено ті значення інваріантних лексем *fire/вогонь* та їхніх варіантів із семантикою “горіння” у тлумачних і фразеологічних словниках англійської та української мов, які сприяли розкриттю механізмів трансформації архетипної символіки у стереотипну; *зіставно-типологічний метод* дав змогу визначити закономірності та відмінності у формуванні архетипної і стереотипної символіки вогню у свідомості носіїв англійської та української мов; за *tertium comparationis* у роботі обрано ономазіологічний мотив “горіння”, який є

інваріантним щодо множинності його варіантних реалізацій (аломотивів); *структурний метод*, зокрема його методики: *компонентний аналіз* застосовано для з'ясування семної організації як власне інваріантних лексем *fire/вогонь*, так і їх варіантів з семантикою “горіння”; *дистрибутивний аналіз* – для з'ясування сполучувальних властивостей компонентів фразеологізмів, які мають семантику вогню, з іншими компонентами цих образно-символічних утворень.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що у роботі *вперше* на основі етимологічних свідчень *визначено* різну архетипну символіку вогню в англійській і українській мовах, яка сформувалася ще в праіндоевропейську епоху, коли на позначення вогню існували дві назви: 1) **peuor* (англ. *fire*) – деперсоніфікований вогонь, вогонь як безособова стихія, як вільна енергія і 2) **ognis/egnis*, праслов'янське **ogn (j) ь* (укр. *вогонь*) – божественний, персоніфікований вогонь, вогонь як міфологічна істота (співвідносний із небом і пов'язаний з уявленнями про земний вогонь як похідний від небесного, тобто сонячного вогню); *реконструйовано* універсальний архетипний мотив “горіння” в обох етнокультурах; *виявлено* універсальні (“живий” і “мертвий” вогонь; персоніфікація вогню через опозицію “верх”/“низ”; “вогонь – смертельна небезпека”; “вогонь – демонічна істота”; “вогонь – середина, центр”; “вогонь – світло/темрява”; “вогонь – очищувальна сила”) й ідіоетнічні (“вогонь як ритуальне вогнище (діяство американських індіанців) – в англійській мові й обрядове (купальський вогонь) та родинне (домашнє вогнище) – в українській) архетипні аломотиви вогню в англійській та українській мовах; *скласифіковано* стереотипні фразеологічні формули-кліше з семантикою “горіння” у 8 груп з національно-культурною символікою у межах кожної групи в англійській та українській мовах; *удосконалено* методику внутрішньої реконструкції форми і значення мовних одиниць шляхом аналізу наявності/відсутності у структурі лексем *fire/вогонь* індоевропейських преформантів (М. Маковський, О. Мельничук); *набула подальшого розвитку* теорія етногенетичних культурних моделей (А. Байбурін, М. Толстой) в аспекті поглиблення положень щодо лінгвоментальної сутності архетипних і стереотипних утворень.

Практичне значення одержаних результатів пов'язане із можливістю їхнього застосування у викладанні навчальних дисциплін: “Порівняльна типологія англійської та української мов”, “Лексикологія англійської мови”, “Історія англійської мови” “Практичний курс перекладу”, “Теорія і практика перекладу”, “Лінгвокраїнознавство”, “Сучасна українська літературна мова” (розділ “Лексика і фразеологія”), “Історія української мови”, “Історична граматики української мови”. Матеріали дисертації можна використати при укладанні перекладного англо-українського словника архетипних і стереотипних символів, а також як додаткові відомості до Словника символів культури України.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлювалися у доповідях на *чотирьох* міжнародних конференціях: “Проблеми зіставної семантики” (Київ, 2013), “Україна і світ: діалог мов та культур” (Київ, 2013, 2014); “Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствovedения и культурологии” (Москва, 2014); *одній* всеукраїнській – “Сучасні напрямки

лінгвістичних досліджень міжкультурної комунікації та навчання іноземної мови в умовах соціокультурної освіти” (Житомир, 2013); на двох щорічних науково-звітних конференціях Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (Київ, 2013–2014 рр.).

Публікації. Проблематику, теоретичні і практичні результати дисертаційного дослідження викладено у семи публікаціях: у чотирьох статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях України, в одній статті у періодичному виданні іншої держави, а також у тезах доповідей двох наукових конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаної літератури (197 найменувань, із яких 37 – іноземними мовами), списку лексикографічних і довідкових джерел (59 позицій, із яких 14 – іноземними мовами), списку текстових джерел (16 найменувань). Повний обсяг дисертації – 229 сторінок, основний зміст викладено на 157 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об’єкт, предмет, наукову новизну одержаних результатів, описано методи дослідження, окреслено практичне значення одержаних результатів, указано форми апробації дисертації.

У **першому розділі “Теоретичні засади вивчення архетипів і стереотипів у сучасному мовознавстві”** визначено ступінь розробки проблеми у сучасній лінгвістиці, зокрема проаналізовано ті роботи, в яких вивчалися архетипи і стереотипи на позначення першостихій, зроблено їх критичний аналіз, розглянуто нові праці, де витлумачується природа архетипних концептів, зосереджено увагу на розкритті міждисциплінарної природи першостихії вогню.

Порівняльно-історичне мовознавство на сучасному етапі його розвитку (О. Березович, С. Бурлак, С. Денисова, А. Корольова, В. Кушнерик, В. Манакін, І. Нечитайло, С. Старостін, Ф. Нікітіна, О. Тищенко та ін.) повертається до тих і донині остаточно не розв’язаних проблем, що стосуються процедури реконструкції несвідомих першообразів та структур психіки людини, які передаються від покоління до покоління і які К. Юнг свого часу назвав архетипами. Виконуючи різні функції у сучасних соціумах, насамперед, забезпечення моделей поведінки, взаємозв’язку та порозуміння між індивідами такі архетипні утворення набувають статусу стереотипів, з-поміж яких особливе місце займають першостихії та їх осмислення і роль у культурах сьогодення.

Найбільша дискусія у всіх сферах гуманітарного знання точиться навколо знаково-символічної природи **вогню**, онтологічної сутності цього феномену, пов’язаної з міфологічною і культурною мотивацією його об’єктивації у різних мовах. Очевидно тому розкриття архетипної символіки вогню в різних етнокультурах є можливим за умови аналізу цієї першостихії як міждисциплінарного явища. Витлумачення архетипу вогню в міфології, обрядах, ритуалах і віруваннях зумовили появу наукових праць, на засадах яких сформувалися декілька теорій: *солярна теорія* (W. Mannhardt, M. Мюллер, О. Афанасьєв, О. Потебня); *концепція небесного вогню* (A. Kuhn, F. L. W. Schwartz);

теорія вогню як атрибута бога підземного царства (О. Котляревський); *очисна теорія* (Дж. Фрезер, E. Rohde, В. Грябан); *еволюційна теорія* (Е. Тайлор); *аграрна теорія* (вогонь як елемент родючості – В. Вундт); *психоаналітична теорія* (Г. Башляр, К. Юнг).

Ці теорії об'єднують осмислення архетипної символіки вогню у двох аспектах його фізичного втілення: 1) як полум'я і 2) як ідеальної, сакральної субстанції. Фізично виявлений вогонь набуває космологічних характеристик: небесний (сонце, блискавка), земний (вогнище та ін.) і підземний (вулкан тощо).

У культурах багатьох етносів вогонь має функціональну цінність у різних сферах, які виводять його на рівень ментальних утворень, що втілюють семантичний образ і задають модель вирішення семіотичних завдань. Так, структуралісти включили вогонь до універсальних одиниць інтерпретації навколишнього світу (В'яч. Вс. Іванов, К. Леві-Стросс, В. Пропп, В. Топоров та ін.). Як універсальний символ, вогонь є синтезом архетипних, культурно-стереотипних й індивідуально-символічних сем. Під впливом різних факторів універсальні архетипні смисли трансформуються у культурно-стереотипні, актуалізуючи свій ідіоетнічний (національно-символічний) характер.

Стереотипізація досвіду сприймається як необхідний механізм для збереження та передачі етнічної традиції. Стереотип виступає еквівалентом стандартизованого об'єкта, але в культурній площині. Це збірний, заздалегідь сформований образ, який породжений колективною думкою. Стереотип виникає, коли ми впізнаємо риси знайомої схеми, при виборі так званих атрибутів, “характерних” для певної групи людей чи притаманних певній ситуації. Ці положення дають підстави говорити про те, що в основі формування стереотипів лежать архетипи.

Порівнюючи англійську та українську мови (ширше культури), слід зазначити, що в цих мовах наявна значна кількість уявлень і бачень, архетипів та стереотипів, які є універсальними, незважаючи на певну дистантність та відсутність прямих тісних контактів між носіями цих мов, особливо в минулому. Та все ж реконструкція первісних психічних образів, до яких належить і образ вогню, сформований у свідомості носіїв англійської та української мов, засвідчує досить строкатий фрагмент їхніх картин світу, де поряд з випадками доволі точного збігу наявні значні розбіжності.

Другий розділ “Методологічна база аналізу архетипної і стереотипної символіки лексем-першостихій в англійській та українській мовах” містить розроблену власну комплексну методіку аналізу універсальних та ідіоетнічних характеристик архетипу і стереотипу вогонь у зіставляваних мовах, зокрема його реконструкцію як архетипного концепту.

Вивчення архетипного концепту **ВОГОНЬ** і його основних стереотипних характеристик, відображених в англійській та українській мовах, спирається на розуміння концепту як ментального утворення та його діяхронічної природи.

Методологія вивчення концептів-архетипів ґрунтується на таких основних підходах, які передбачають обов'язкове залучення лексикографічних джерел як один із етапів семантико-когнітивного методу (М. Болдирев, В. Дем'янов, О. Кубрякова, Р. Павільонис та ін.), де дефініційний аналіз є ключовим у виявленні

семантично близьких одиниць мовних форм. Аналіз образів-символів, якими оперує лінгвокультурологічний підхід (М. Алефіренко, О. Березович, В. Жайворонок, В. Красних, О. Левченко, В. Маслова, К. Мізін, О. Тищенко, Н. Фурист та ін.), спрямований на реконструкцію мотиваційної основи первісних ознак архетипності одиниць, які семантично не завжди співвідносяться зі словом-репрезентантом концепту. Такий синтез інструментів дослідження дає можливість отримати більш розгорнуту картину вербалізації концептів-архетипів та виявити ступінь їх трансформації у сучасній свідомості носіїв різних мов, тобто механізми їх стереотипізації.

Мотиваційний складник (ономасіологічний мотив) у роботі обрано за *tertium comparationis* (еталон порівняння). У дослідженнях лінгвокультурологічного плану жодна реальна мова не може служити еталоном, адже, обираючи будь-яку мову-посередника у ролі еталону, лінгвісту загрожує небезпека егоцентризму, коли власна культура стає відправною при виконанні аналізу (А. Вежбицька). Крім того, у лінгвокультурологічному дослідженні ризикованою є оцінність, маркування фактів однієї культури як норми або приписування їм знаків + / –. Це виконати складно, оскільки історично склалося, що кожен народ має свої стереотипні уявлення про інші етноси, ставлення до яких здебільшого визначається через поняття етноцентризму, тобто крізь призму власних традицій, звичаїв, релігії і мови, що видаються правильними і є складником національного менталітету. При аналізі такого матеріалу слід відштовхуватися не від характеристик, апріорі приписуваних тому чи іншому національному характеру, а виявляти властивості національного характеру на основі аналізу фактів національної специфіки (О. Падучева).

Для реконструкції зовнішньої і внутрішньої форми власне лексем *fire* і *вогонь*, а також лексем, що мають семантику “горіння”, було застосовано як основний *порівняльно-історичний метод*, який ґрунтується на відтворенні первісних ознак архетипності вогню в обох мовах. Пошук генетичного був зорієнтований на реконструкцію мотиваційної основи магічно-ритуальних, міфологічних, культурно-обрядових архетипних формул вогню, а також спирався на застосування елементів *методу врахування преформантів і табуйованих заперечень* у розвитку значення слова (М. Галаєва, М. Маковський, О. Мельничук).

За допомогою *методу словникових дефініцій* було визначено ті значення інваріантних лексем *fire/вогонь* та їхніх варіантів із семантикою “горіння” у тлумачних і фразеологічних словниках англійської та української мов, які сприяли розкриттю механізмів трансформації архетипної символіки у стереотипну.

Внутрішня форма варіантних лексем, що мають семантику “горіння”, є основою мотивованості знаково-символічного образного значення фразеологізмів, які є їх компонентами. Такі фразеологізми набули статусу стереотипних формул-кліше, де збережено ґносеологічну інформацію (дискретні елементи первинних концептуальних уявлень) у вигляді сприятливості/несприятливості вогню для людини.

Мотиваційний аналіз вдосконалено і застосовано як комплексний прийом *зіставно-типологічного методу*, коли поєднано процедури порівняння і зіставлення: від семантики наявних у мовах досліджуваних одиниць – лексем і фразеологізмів – до ментальних сфер ототожнення певного магічного, сакрального, міфологічного, культурного, соціального змісту, потім до визначення змістового обсягу мотиву, або

мотиваційної структури (семасіологічний аналіз), і до результатів вербалізації певних варіантів мотивів засобами кожної мови з урахуванням культурного складника вибору форми мотиватора для розкриття символіки “горіння”.

Останній етап – визначення закономірностей та відмінностей у формуванні архетипної і стереотипної символіки вогню у свідомості носіїв англійської та української мов. Це дало змогу підсумувати, як одна й та ж мотиваційна ознака вербалізується в кожній із мов з огляду на генетичне і типологічне.

У третьому розділі “Реконструкція архетипної символіки вогню в англійській та українській мовах” проаналізовано універсальні й національно-культурні смисли архаїчної символіки вогню, сформовані у процесі смислогенезу, які успадкували носії англійської і української мов.

У розділі на основі теорії преформантів в індоєвропейському корені, розроблюваної свого часу О. С. Мельничуком, М. М. Маковським, поглибленої у праці М. М. Галаєвої, реконструйовано архетипну символіку вогню в англійській і українській мовах.

У становленні значень слів у всіх індоєвропейських мовах відіграли процеси табування і метафоризації (М. Маковський). Роль імені в космогонічній концепції (В. Топоров) можна охарактеризувати так: процес творення був завершеним лише після того, як усе, що було створено, отримало своє ім'я – слово. Саме цей ономатетичний акт В. Топоров вважає першим кроком у становленні культури. Кожне слово спершу було ім'ям, а тому в уявленнях давньої людини воно було сакральним і божественним. Вимовлене слово вважалося тотемом. Виконуючи будь-які операції з ім'ям, людина, на думку давніх народів, впливала і на відповідний предмет, підкорюючи його власній волі. Тепер стає зрозумілим смисл буквеної і словесної магії, прагнення “засекретити” імена тих предметів, які необхідно було убезпечити від ворожого впливу (явище табу)(М. Маковський).

У ролі табуйованих елементів в індоєвропейській мові використовувалися варіативні форми слів – з преформантами і без преформантів. Людська прामова складалася з обмеженої кількості сполучень голосних, що вживалися як суто сакральні символи і відрізнялися синкретизмом тих значень, які вони виражали. Згодом (з релігійних міркувань) навколо голосних групувалися певні приголосні, які могли стояти як на початку (преформанти), так і наприкінці (поширювачі, детермінативи) сполучень голосних і були табуйованими елементами і тотемами. Наприклад, і.-є. корінь ai- “гнути”, “горіти” може виступати з преформантами і з “тотемом” -l: bhel- “горіти”, ghel- “горіти”, pel- “горіти”, tel- “горіти” (М. Маковський).

Голосні спершу мали лише одне значення, від якого згодом утворювалася решта значень. Це значення “вогонь – вода” (вони, своєю чергою, є метафорами первісного значення в індоєвропейських мовах “гнути – ламати”, тобто вогонь уявлявся як “плетіння” язиків полум'я, а вода – як “плетіння” хвиль).

Саме так реконструюється характер мотивованості значення, а також фактори, які впливають на структуру і значення слова. Оскільки маємо справу зі специфічним видом номінації за допомогою як окремого слова (англ. *fire, flame (s), blaze, spark*, укр. *вогонь, полум'я, свічка*), так і словесної формули на зразок фразеологізмів (англ.

play with fire, укр. *живий вогонь, мандрівний вогонь*) і прислів'їв (англ. *Add fuel to the fire* / укр. *Підливати (підлити) масла у вогонь*), то робочим у дослідженні приймемо розуміння мотивації, що базується на змістовій стороні цих мовних знаків, мотивувальною ознакою яких є мотив “горіння”.

Що стосується безпосередньо англійської лексеми *fire*, то, імовірно, ця лексема є питомою для англійської мови, адже ще в давньоанглійській мові були відомі лексеми *fyr* зі значенням “вогонь” і *fyrān* зі значенням “різати, відрізати, рубати” (М. Маковський). І.-є. корінь **reuuer* “вогонь” можна співвіднести з і.-є. **reuor* “терти, бити”, тобто вогонь як вільна енергія є наслідком тертя або удару” (О. Колесник). Відтак, можемо говорити про архетипний аломотив ‘тертя, биття’ як першооснову ономазіологічного мотиву “горіння” в англійській мові, де простежуються ознаки руйнівної сили вогню.

Функціональний аспект денотата відображено в етимологіях англ. *flame* < англ.-фр. *flaute* < д.фр. *flamme* < лат. *flamma* “вогник”, < і.-є. **bhleg-/*phleg-* “палити, випалювати” (J. Pokorny). Пор., укр. *полум'я* (О. Колесник).

Можемо припустити, що в давньоанглійській мові були наявні дві лексичні одиниці на позначення архетипу “вогонь”. Ці слова позначали різні образи вогню – як деструктивної дії і полум'я, проте в основі яких лежав спільний мотив “горіння”.

Етимологія значення української лексеми *вогонь*, рос. *огонь*, тобто її первинне значення реконструюється як “розжарені гази, що світяться, виділяються при горінні” і мають небесне походження; при цьому первинний корінь походить від спільнослов'янського **ognь* й і.-є., можливо, **egnis-/*agnis-* (П. Черних).

Наведемо версії походження лексеми *вогонь* в інших слов'янських мовах. У словнику М. Фасмера знаходимо такі гіпотези: праслов. **ognis* > д.-рус., ст.-слов. *огнь*, укр. *вогонь*, рос. *огонь*, болг. *огън*, сербохорв. *огањ, огња*, словац. *ohieť*, пол. *ogień*, в.-луж. *woheń*, н.-луж. *hogeń*. Відповідно, форма **ognis* (пор. лит. *ugnis*, латис. *uguns*) співвідноситься з д.-інд. *agni-* “вогонь”, хет. *agniš*, лат. *ignis* < **egnis*. Ці одиниці також можна пов'язати з полісемантичною основою **ak-, *ako-* “істи” (J. Pokorny) (тобто, той, хто поглинає) та її варіантами **ak-men-, *aken-* “вістря” (форма язиків полум'я) (О. Колесник).

Це дає змогу зробити попередні висновки про те, що українська лексема *вогонь* сягає праслов'янської мови, яка, у свою чергу, успадкувала її з індоєвропейської мови-основи.

Отже, відповідно до уявлень про “сакральну” і “профанну” мови ще в праіндоєвропейську епоху на позначення вогню існували дві назви: **reuor* (англ. *Fire*) – **деперсоніфікований вогонь**, вогонь як безособова стихія і **egnis* або **agnis* (укр. *вогонь*) – **божественний, персоніфікований вогонь**, вогонь як міфологічна істота (співвідносний із небом і пов'язаний з уявленнями про земний вогонь як похідний від небесного, тобто сонячного вогню).

Архетипний символічний мотив “горіння” розкривається через його культову і міфологічну природу, пов'язану з традиціями і звичаями носіїв англійської та української мов.

Основними архетипними аломотивами вогню є:

1. Аломотив “живого” і “мертвого” вогню. Пор. і.-є. **ker-* “здійматись,

тягнутись” (полум’я), “темний”, тобто “продукт горіння” як англ. *charred*, але індоарій. *kora* “новий, молодий”. Мертвий вогонь є ланцюжком смислів, де все не рухається і не розвивається, старіє, пор. кельт. **mog-* “вогонь” але тох. *mok* “старий”, нім. *alt*, а. д. англ. *eald* “старий”, але д. ісл. *eldr* “вогонь” (М. Маковський).

2. Аломотив персоніфікації вогню через опозицію “верх”/“низ”. Найважливішими для міфологічної свідомості праіндоевропейців персоніфікаціями “верху” і “низу” виступали Бог грому і блискавки і його змієподібний противник. Зокрема у слов’ян назва бога Перуна походить від імен власних: ч. *Perun*, болг. *Перун*, які могли колись означати просто “той, хто б’є”. Тому символічне значення “бити вогнем, вдарити громом, блискавкою” знаходимо у таких одиницях, де вогонь у вигляді грому виконує каральну функцію: *Грім би його побив!*, *Грім його скарай!*, *Грім убий!*, *Побив би їх грим!*, *Спалив би вас грим небесний!*. В англійській мові вогонь також виступає мотиватором наслання кари: *May every day of it be wet for ye* (*Saint Patrick*), простежуємо численні асоціативні зв’язки вогню як каральної сили, зокрема, з кольором – червоний як розпечений, розжарений (червоний цвях, червоний камінь): *A red nail on the tongue that said it By my tongue may it get you, A red stone in your throat.*

3. Аломотив “вогонь – смертельна небезпека”. Із вогнем як смертельною небезпекою у світобаченні носіїв англійської мови пов’язується пекло (*fire and brimstone*), де смажаться душі грішників: англ. *Hell roast him, In hell may you be because of your sins, May the devil roast Him*. У внутрішній формі інших мовних одиниць вогонь асоціюється із сіркою як символом пекельних тортур: *Fire and brimstone*. В українській мові спостерігаємо також нищівний аспект вогню у таких формулах: *Хай він [ясним вогнем (полум’ям)] горить / згорить (загориться), Горіти тобі у пеклі.*

4. Аломотив “вогонь – демонічна істота”. Відповідні номінативні одиниці ситуативно реалізують цей аломотив, який втілено в давньоанглійській епічній поемі “Беовульф”: д.-англ. *frecne fyrdraca* “жахливий вогнений дракон”, а також у фраземах на зразок *the fires of hell* “геєна вогненна”. Пор., в українській міфології Змій-вогненний вовк – чарівний герой-вовк також персонаж епосу. Вогненний змії – змієподібний демон, наділений антропоморфними рисами – утілення стихії вогню: ця його роль, як і зв’язок зі скарбами і багатством, зближує Змія з Жар-птицею народних казок. Очевидно з цим аломотивом пов’язані українські прислів’я гонитви за багатством, як-от: *Ловити жар-птицю; Спіймати за хвіст жар-птицю.*

5. Аломотив “вогонь – середина, центр”. Значення “вогонь” як позначення одного з основних першоелементів Всесвіту співвідноситься зі значенням “середина, половина”. Модель “горіти – середина, центр – світ, Всесвіт”, де Центр – місце найвищої сакральності, адже тут відбувається акт творення (вогнище, як правило, розпалювали у центрі помешкання). Пор. і.-є. ег- “горіти”, але і.-є. *ker* (d)- “середина”, рос. половина, але і.-є. *pe/-* “горіти”, і.-є. *ater-* “вогонь”, але д.-інд. *ardha-* “середина, порядок, гармонія”. Мотив “горіти” може переходити у значення “світ, Всесвіт”. Пор. рос. “костер”, д.-інд. *loka* “світ, Всесвіт; д. — англ. *wang* “світ”, але д.-в.-нім. *weahan* “горіти”; д.-англ. *feorh* “Всесвіт”, але англ. *spark* “іскра”.

6. Аломотив “вогонь – світло/темрява”. Перший компонент цієї опозиції символізує свідомість (символізує у християнстві Бога), а другий – її відсутність

(Демона, Диявола). У церковній традиції Світло загалом символізує *candle* / *свічка*. Це символічна жертва, яку приносять Богу.

“Народження” світу за допомогою світла відповідає релігійному уявленню про його надприродну силу, священну суть, яка споріднює його з першотворцем. Тут можемо говорити, що метафоризація архетипів *fire/вогонь* ґрунтується передусім на взаємодії значень “світла” й “тепла”, що виявляються у процесі горіння.

7. **Аломотив “вогонь – очищувальна сила”**. Все ж демонічний елемент у віруваннях про вогонь грав тільки другорядну роль, і головна роль залишалася елементові божеському, святому (англ. *sacred fire* / укр. *святий вогонь*). Вогонь вважається не тільки сам по собі ЧИСТИМ, але й виняткової чистильної сили. Згадування про “чистий вогонь” (*need-fire*) міститься у “Хроніках Лейнеркоста”, де описується, як “... один язичник переконував простих мешканців у тому, що можна видобувати вогонь тертям дерева. Відтоді цей звичай поширився, і не було жодної сільської місцевості в Англії і Шотландії, де не запалювали б “чистий вогонь”.

8. **Аломотив “вогонь як вогнище”**, символіка якого є відмінною (в англійській мові вона пов’язана з вогнем як ритуальним дійством індіанців: *council fire, red-man’s fire*, а в українській – (окрім обрядового вогню у ніч на Івана Купала), з родинним осередком/затишком: *домашнє вогнище*).

Ці основні архетипні аломотиви мають перехресні зв’язки між собою, вони закодовані у внутрішній формі лексем *fire/вогонь* і є складниками мотиву “горіння”, первісними джерелами якого є міфологія, обряди, звичаї, ритуали, вірування тощо.

У четвертому розділі “Стереотипна символіка фразеологізмів з інваріантно-варіантними компонентами з семантикою “горіння” в англійській та українській мовах” показано, як архетипна символіка вогню, що активно взаємодіє з сучасним культурним досвідом носіїв англійської й української мов, трансформувалася у нові смисли, тобто стереотипи сприйняття вогню.

Процес стереотипізації вогню характерний як власне для інваріантних лексем *fire/вогонь*, які зазнавали переосмислення (англ. *Running fire*; укр. *Вічний вогонь*), різних конотацій і оцінок, так і для їх варіантів: *candle, hot, spark, heat, hell, burn, thunder (bolt), flame* в англійській мові та *свічка, гарячий, іскра, жар, пекло, полум’я, пекти (горіти, палити), грім (блискавка), полум’я* – в українській. На основі цих варіантних компонентів, у внутрішній формі яких закодовано образно-символічне значення вогню й мотиву “горіння”, у досліджуваних мовах утворилися фразеологізми, які об’єднано у 8 груп (табл. 1.).

Насамперед, варто розглянути джерела стереотипної мотивації інваріантних лексем *fire/вогонь* як компонентів фразеологізмів у зіставлюваних мовах. Так, вогонь стереотипізувався як: певний досвід людини (англ. *Go through fire and water*; укр. *Пройти вогонь і воду; Пройти крізь вогонь, воду і мідні труби*); її емоційний стан, почуття (англ. *Fire that closest burns most of all*; укр. *Вогнем горіти*); пристрасті (англ. *A fire in the blood*; укр. *Запалювати вогонь у крові, Сипати вогнем*); небезпека (англ. *Play with fire*; укр. *Гратися з вогнем*) тощо. При цьому безеквівалентним стереотипізованим висловом в українській мові є фразеологізм *І на терновім вогні не горить* (Л. Кожуховська), який уживають, коли хочуть схарактеризувати лиху, недобру людину. Джерелом мотивації тут є народне повір’я,

що тільки на терновому вогні (вогнищі, розпаленому із гілок терну) можна спалити тих, кого вважали відьмами, упірями. Спільні культурно-історичні релікти також стереотипізувалися в англ. *Put to fire and sword; With fire and sword*; укр. *Вогнем і мечем* (книжн.), джерелом мотивації яких став вислів давньогрецького лікаря Гіппократа: “Що не лікують ліки, то лікує залізо, що не лікує залізо, виліковує вогонь”.

Таблиця 1

**Кількісне співвідношення фразеологізмів
з інваріантно-варіантними компонентами з семантикою “горіння”
в англійській та українській мовах**

Англійська мова			Українська мова	
Фразеологізми з інваріантно-варіантними компонентами з семантикою “горіння”		Кількість	Фразеологізми з інваріантно-варіантними компонентами з семантикою “горіння”	Кількість
1	fire – інваріант	79	вогонь – інваріант	57
2	candle	18	свічка	10
3	hot	51	гарячий	20
4	spark	9	іскра	6
5	heat	9	жар	22
6	hell	48	пекло	11
7	burn	26	пекти, горіти, палити	39
8	thunder (bolt)	34	грим (блискавка)	20
9	flame	14	полум’я	11
Усього		288	Усього	196

Як бачимо, інваріантні лексеми *fire/вогонь* у стереотипних фразеологічних одиницях зберігають свою амбівалентну природу як позитивного, так і руйнівного начала вогняної стихії.

Розглянемо стереотипну символіку фразеологізмів із варіантними компонентами, що зберегли семантику “горіння”.

Перша група включає фразеологізми з компонентами *candle/свічка* як варіантними лексемами інваріантів *fire/вогонь*, які в обох мовах характеризують людину, переважно, з негативного боку, зокрема її безвольність, даремно витрачені сили, непридатність тощо (англ. *Hold a candle (a fathering candle) to the sun*; укр. *Ані Богу свічки, ані чортів огарка*). Безеквівалентними одиницями виявилися в англійській мові утворення, символіка яких пов’язана з давніми звичаями на аукціонах (заст. *Let (sell) by inch of candle*), а також ті, джерелом мотивації яких є національна художня література (заст. *Drink off candle-ends (for)* – шекспірівський вислів).

Друга група – це фразеологізми з компонентами *hot / гарячий*, які здебільшого позначають емоційний стан людини, різні вияви її поведінки (англ. *Be on hot bricks to, Hot under the collar, A hot head*; укр. *Гаряча голова, Гарячий серцем*). Зафіксовано також англійські й українські фразеологізми, в яких лексема *гарячий* переосмислена щодо їжі (страви) (англ. *A hot dog, Bring (something) in hot and hot to*; укр. *Гарячий борщ*). Образно переосмисленими стереотипізованими одиницями є й такі, що виникли порівняно недавно в обох мовах (англ. *Hot proposition*, укр. *Гаряча*

пропозиція). За такою ж моделлю і мотивацією виникло і словосполучення *Last minute tours* – рос. *Горящие путевки*, де маємо український буквальный калькований переклад “Горящі путівки / тури”.

Смислова трансформація гарячого убик стереотипізації відбулася навколо таких значень, як “свіжий, нещодавній”, “такий, що в даний момент користується великою популярністю чи попитом” і “такий, що зараз викликає інтерес” (англ. *Hot news* “нещодавні, важливі чи сенсаційні новини” / укр. *Гарячі новини*). Маємо також одиниці на позначення воєнних конфліктів, місця бойових дій (англ. *Hot war*; укр. *Гаряча точка*). Окреме значення компонентів *hot* / *гарячий* переосмислено в англ. *Hot line*; укр. *Гаряча лінія* (Я. Бечко).

Третя група містить фразеологізми з компонентами *spark* / *іскра*, які вживаються носіями обох мов у стереотипних ситуаціях на позначення завзятості людини, її енергійності (англ. *Make the sparks fly*; укр. *Аж іскри летять*); розпалювання пристрастей (англ. *A small spark makes a great fire*; укр. *З малої іскри – великий вогонь*). Безеквівалентним фразеологізмом в українській мові є стереотипний вислів *Іскра Божя*, а в англійській – такі образно-символічні одиниці, як *As the sparks fly upward*, *To have a spark in one's throat*.

Четверта група – це фразеологізми з компонентом-варіантом *heat* / *жар*, де також стереотипізувалися уявлення про вогонь для позначення побуту людини, соціального світу та емоційного стану. Ці одиниці переважно є національно-маркованими в кожній із мов. В англійській мові вони здебільшого вживаються у стереотипних ситуаціях на позначення швидких дій, рухів людини (*At a heat*), рішучих дій (*Put (turn) on the heat*), спортивних змагань (*Dead heat*), зокрема і (*Marathon heat*), полегшення стану людини, розрядки (*Take the heat off*). Тимчасом в українській мові символіку жару як вияву мотиву “горіння” передають фразеологізми, які позначають лайку, сварку (*Дати (задати) жару*), надмірну напругу (*Аж небу жарко*), байдужість (*Ні холодно, ні жарко*), нерішучість, безвольність людини (*Ні жарене, ні парене*), везіння (*Спіймати жар-птицю*), значне підвищення температури тіла (*Обсипає (осипає) / обсіпало (осіпало) жаром*). Проте основне символічне значення цих одиниць в українській мові – це характеризувати емоційно-напружений стан людини (*Наливатися жаром*, *Як жаром обдало*, *Мороз і жар пробіг по тілу*).

П'ята і шоста групи фразеологізмів об'єднують одиниці з варіантними лексемами *hell* / *пекло* і *burn* / *пекти* (*горіти, палити*), де знайшов свій вияв, хоча і різною мірою у зіставляваних мовах, міфологічний архетипно-символічний аломотив ‘пекельні муки, страждання людини’ (англ. *All hell broke (is, let) loose*; укр. *Жити як у пеклі*); під час вираження надзвичайного гніву людини (англ. *As mad as hell*; укр. *Дихати пеклом*); нестерпних, жахливих умов, обставин (англ. *To send one to hell*; укр. *Спровадити до пекла (на шибеницю)*); дуже небезпечного місця з ризиком для життя (англ. *Hell on (upon) earth*; укр. *Лізти в саме пекло*). Національно-маркованими є такі одиниці (англ. *Lead apes in hell*, то, яке образно означає “Померти старою дівою” (ірон.) і джерелом мотивації якого є давнє англійське повір'я, що начебто старим дівам призначено після смерті няньчити у пеклі мавп; укр. (мов, ніби і т. ін.) (той) *Марко́ (рідше Сивко́) у пеклі*).

Щодо одиниць із компонентами *burn* / *пекти*, то вони вживаються на позначення різних у досліджуваних мовах стереотипних ситуацій: в англійській мові – це позначення суцільної руйнації, знищення вщент (*Burn (reduce) to ashes (lay in ashes)*); марнотратства стосовно сил, життя (*Burn the candle at both ends*); покарання когось (*Burn somebody's fingers (burn the fingers of somebody)*). В українській мові маємо такі образно-символічні вислови, які вживаються, коли дуже дошкуляють комусь (*Пекти́ в са́мі печі́нки*); у разі великих моральних страждань, коли людину щось мучить, непокоїть (*Пекти́ ду́шу (се́рце)*); коли когось настигають, наздоганяють (*Пекти́ п'я́ти*); коли хочуть викликати докори сумління, почуття сорому, переживання (*Пекти́ ру́ку*). Цікавим є той факт, що в більшості з українських фразеологізмів наявні соматизми *душа, печінка, серце, рука, п'яти*.

Аломотив 'блиск, світло', пов'язаний із архетипною символікою СВІТЛА, знайшов свій вияв у стереотипних фразеологізмах з варіантними лексемами *thunder (bolt)* / *грім і блискавка*, які об'єднано у сьому групу. Ці символічні одиниці вживаються в обох мовах у стереотипних ситуаціях на позначення: емоційного стану людини (англ. *Pour out the thunders of one's wrath, To hurl thunder bolts*; укр. *Метати громи і блискавки*); несподіваності, раптовості (англ. *Like a clap of thunder from a clear sky; A thunderbolt in a serene day; Bolt from (out) of the blue; Like a bolt from the blue*; укр. *Мов грім з неба; Наче грім; Наче грім з ясного*); поганого настрою людини (англ. *As black as a thunder cloud*; укр. *Насупився як чорна хмара*).

Восьму групу утворюють фразеологічні одиниці з варіантними лексемами *flame* / *полум'я*, де стереотипізувався основний архетипний аломотив 'руйнівної сили вогню, знищення'. Ці одиниці в обох мовах вживаються на позначення емоційно-напруженого стану людини, небезпеки (англ. *Commit (consign) to the flames*; укр. *З вогню [та] в полум'я*); розпалювання пристрастей (англ. *Burst into flame; Fan the flame*; укр. *дихати (напашити) полум'ям*) і т. ін.

Проаналізовані одиниці акумулюють синкретичний досвід носіїв обох мов: це і правила поведінки (народна етика), і обряди, традиції, народні прикмети, і забобони, проте найчастіше – це справді логіка в популярній формі, своєрідні "рецепти" на різні випадки життя, які стали стереотипами.

Загальні результати дослідження дають підстави зробити такі **висновки**:

Теоретична концепція дисертації ґрунтується на таких положеннях: 1) поняття архетип від його виникнення у сфері психоаналізу З. Фрейда, еволюціонувало, по-перше, у концепції К. Юнга, де учений представив таку його структуру: Его (центр свідомості та самосвідомості), особисте несвідоме (вмістилище спогадів, що колись були усвідомлені, але згодом були забуті, і чуттєвих вражень, яким бракувало "яскравості" для фіксації у свідомості) та колективне несвідоме – глибинний шар психіки людини, що є спільним для всіх людей як результат історії людства; а по-друге, у когнітивній лінгвістиці, коли цей феномен почали розглядати як структуру свідомості – архетипний концепт; 2) процес формування архетипних концептів відбувається у такий спосіб: архетипи колективного несвідомого укорінені в індивідуальному несвідомому як архетипні символи; 3) архетипні (міфологічні) символи засновані на давніх міфологічних уявленнях людини про

навколишній світ; стереотипні ж символи – це вже рівень повсякденної логіки у людей – представників конкретної культури; 4) одним із архетипів є вогонь, в онтологічній основі якого лежить архетипна символіка, яка у процесі функціонування цієї першостихії у конкретній етно- і соціокультурі трансформується у стереотипну символіку, відображаючись у свідомості носіїв певної мови і закріплюючись у мовних знаках.

Для реконструкції архетипної і стереотипної символіки вогню у дисертації було розроблено комплексну методику, яка виявилася ефективною, адже пошук генетичної основи мотиву “горіння” в англійській і українській мовах був зорієнтований на аналіз стійких магічно-ритуальних, міфологічних, культурно-обрядових архетипних формул вогню, а також спирався на застосування елементів методу врахування преформантів і табуйованих заперечень у розвитку значення слова.

Основними архетипними аломотивами мотиву “горіння” в обох мовах виявилися такі: “живий” і “мертвий” вогонь; персоніфікація вогню через опозицію “верх”/“низ”; “вогонь – смертельна небезпека”; “вогонь – демонічна істота”; “вогонь – середина, центр”; “вогонь – світло/темрява”; “вогонь – очищувальна сила”, а також “вогонь як ритуальне вогнище (дійство американських індіанців) – в англійській мові й обрядове (купальський вогонь) та родинне – в українській.

На основі аналізу дефініцій лексичних значень лексем *fire* / *вогонь* представляємо стереотипний концептуально-мовний образ вогню, сформований у ментальному просторі носіїв англійської і української мов, який складається з чотирьох концептосфер: 1) світу природи, 2) побуту людини, 3) соціального світу людини, 4) емоційного стану людини.

Основним значенням, на основі якого відбулася стереотипізація архетипних символічних аломотивів вогню у свідомості носіїв англійської і української мов, залишається “горіння”, яке має здебільшого негативно-деструктивний характер. Спільна стереотипна символіка вогню виявилася при позначенні 1) афективно-емоційних станів людини, 2) стрілянини з вогнепальної зброї, 3) блиску, світіння. Відмінні значення, зафіксовані в англійських лексикографічних джерелах, – це “міцність алкогольного напою” і “астрологічне значення щодо трьох “вогняних” зодіакальних сузір’їв Овна, Лева і Стрільця”. В українських словниках наявне значення “військова команда для здійснення пострілу, наказ стріляти”, де іменник вогонь трансформується у вигук “вогонь”. Значення “підвищена температура тіла” є більш конкретним в українській мові, а більш експресивним – в англійській (пор. “гарячка, лихоманка, запалення”). Говорячи про ізоморфізм значень “блиск, світло”, які є символічними в обох мовах, варто уточнити, що це значення є більш загальним в англійській мові і більш конкретним – в українській – “світло сонця, освітлювальних приладів; блиск очей, що, як правило, відображає внутрішній стан людини”.

Процес стереотипізації вогню характерний як власне для інваріантних лексем *fire/вогонь*, які зазнавали переосмислення у складі фразеологізмів, властивий і для їх варіантів: *candle, hot, spark, heat, hell, burn, thunder (bolt), flame* в англійській мові та *свічка, гарячий, іскра, жар, пекло, полум’я, пекти (горіти, палити), грім*

(блискавка), полум'я – в українській. Утворені з цими компонентами фразеологічні стереотипні формули-кліше у роботі класифіковано у 8 спільних груп, символіка яких у кожній групі відображає окрім універсальних тенденцій значні відмінності, пов'язані з сучасним культурним досвідом носіїв англійської та української мов.

Перспективи подальшого вивчення першостихій пов'язані із необхідністю дослідити механізми набуття цими архетипно-стереотипними феноменами кенотипної символіки та їх вербалізації у різних мовах світу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Агеєва В. О. Інтеграція архетипної і стереотипної символіки у семантичній структурі лексем *fire* і *вогонь* / В. О. Агеєва // Проблеми семантики слова, речення та тексту : зб. наукових праць / М-во освіти і науки України, Київ. нац. лінгв. ун-т ; [відп. ред. Н. М. Корбозерова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 3–9.
2. Агеєва В. О. Архетипні й стереотипні принципи мотивації лексеми *вогонь* як семантичної універсалії / В. О. Агеєва // Україна і світ: діалог мов та культур : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 03–05 квіт. 2013 р. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 5–7.
3. Агеєва В. О. Архетип та його витлумачення від К. Г. Юнга – психоаналітика до лінгвокогнітивної сучасності / В. О. Агеєва // Сучасні дослідження з іноземної філології: зб. наук. пр. / [відп. ред. М. П. Фабіан]. – Ужгород : ПП “Аутдор-Шарк”, 2013. – С. 18–26.
4. Агеєва В. О. Реконструкція архетипового концепту *вогонь* в українській та англійській мовах / В. О. Агеєва // Проблеми зіставної семантики : зб. наук. пр. / [відп. ред. А. В. Корольова]. – К. : Вид. центр КНЛУ, 2013. – С. 300–305.
5. Агеєва В. О. Архетипні й стереотипні принципи мотивації лексеми *вогонь* як семантичної універсалії / В. О. Агеєва // Сучасні напрямки лінгвістичних досліджень міжкультурної комунікації та методики викладання іноземних мов : зб. наук. пр. / [за заг. ред.: В. В. Жуковської, О. А. Черниш]. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2013. – С. 3–5.
6. Агеєва В. А. Стереотипная символика огня и ее отражение в инвариантных лексемах английского и украинского языков / В. А. Агеєва // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологи : сб. статей / [отв. ред. М. А. Васинович]. – М. : Изд-во “Международный центр науки и образования”, 2014. – № 1 (20). – С. 149–155.
7. Агеєва В. О. Принципи і методи аналізу лінгвокультурних архетипів і стереотипів у сучасній компаративістиці / В. О. Агеєва // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського : зб. наук. пр. / [відп. ред. А. П. Гожик]. – Вип. 23. – К., 2013. – С. 3–11.

АНОТАЦІЯ

Агеєва В. О. Архетипна і стереотипна символіка вогню в англійській та українській мовах. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук за спеціальністю 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. –

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2014.

У дисертаційній роботі запропоновано новий підхід до реконструкції архетипних мотивів й аломотивів, закодированих у семантиці лексем *fire/вогонь* в англійській та українській мовах; виявлено механізми трансформації архетипних смислів вогню у стереотипні в інваріантно-варіантних лексемах із семантикою “горіння” у складі фразеологізмів англійської та української мов; скласифіковано стереотипні фразеологічні формули з інваріантно-варіантними компонентами, що мають семантику “горіння”, в кожній із досліджуваних мов; встановлено закономірності та відмінності у формуванні архетипної і стереотипної символіки вогню у свідомості носіїв англійської і української мов.

Ключові слова: архетипи, стереотипи, мотиви, аломотиви, реконструкція, інваріантні лексеми *fire/вогонь*, варіантні лексеми, фразеологізми-стереотипи.

АННОТАЦИЯ

Агеева В. А. Архетипная и стереотипная символика огня в английском и украинском языках. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.17 – сравнительно-историческое и типологическое языкознание. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2014.

В диссертации предложен новый подход к реконструкции архетипных мотивов и алломотивов, закодированных в семантике лексем *fire/вогонь* в английском и украинском языках; выявлены механизмы трансформации архетипных смыслов огня в стереотипные в инвариантно-вариантных лексемах с семантикой “горения” в составе фразеологизмов английского и украинского языков; осуществлена классификация стереотипных фразеологических формул с инвариантно-вариантными компонентами с семантикой “горения”, в каждом из исследуемых языков.

Теоретические положения диссертационного исследования сводятся к таким тезисам: 1) понятие архетип в когнитивной лингвистике рассматривается как структура сознания, ментальное образование – архетипный концепт; 2) процесс формирования архетипных концептов осуществляется такой образом: архетипы коллективного бессознательного восходят к индивидуальным формам бессознательного, образуя архетипные символы; 3) архетипные (мифологические) символы основаны на древних мифологических представлениях человека об окружающем мире; они являются продуктом разных культур; стереотипные же символы – это уже уровень обычной современной логики людей – представителей конкретной культуры; 4) одним из архетипов является огонь, в онтологической основе которого лежит архетипная символика, которая в процессе функционирования этой первостихии в конкретной этно- и социокультуре трансформируется в стереотипную символику, отображаясь в сознании носителей определенного языка и закрепляясь в языковых знаках.

Основными архетипными алломотивами огня как проявления мотива “горения” являются: 1) сохранение огня; 2) умение обращаться с огнем; 3) христианизация огня, его опасность, демонизация огня; 4) очищающая роль огня

в магии и свадебных обрядах; 5) ритуальная роль огня; 6) разрушительная сила огня и др.

На основе анализа дефиниций лексических значений лексем *fire/вогонь* в диссертации представлен стереотипный концептуально-языковой образ огня, сформированный в ментальном пространстве носителей английского и украинского языков, который включает четыре концептосферы: 1) мир природы; 2) быт человека, 3) социальный мир человека; 4) эмоциональное состояние человека.

Основным значением, на основе которого осуществлялась стереотипизация архетипных символических мотивов огня в сознании носителей английского и украинского языков, является “горение”, имеющее негативно-деструктивный характер. Общая стереотипная символика огня прослеживается при характеристике 1) эмоциональных состояний человека; 2) стрельбы из огнестрельного оружия; 3) блеска, света. Индивидуальными значениями в английских лексикографических источниках являются: “сила алкогольного напитка” и “астрологическое значение трех “огненных” зодиакальных созвездий Овна, Льва и Стрельца”. В украинских словарях присутствуют значения: “военная команда для стрельбы, приказ стрелять”, где существительное *вогонь* трансформируется в междометие *вогонь*. Значение “повышенная температура тела” является более конкретным в украинском языке, а более экспрессивным – в английском. Говоря об изоморфизме значений “блеск, свет”, являющимися символическими в обоих языках, следует уточнить, что это значение более обобщенное в английском языке и более конкретное – в украинском – “свет солнца, осветительных приборов; блеск глаз как отображение внутреннего состояния человека”.

В результате сравнительно-исторического и сопоставительно-типологического анализа исследуемого материала было выявлено, как архетипная символика огня в процессе ее активного взаимодействия с современным культурным опытом носителей английского и украинского языков, трансформировалась в новые смыслы, т. е. стереотипы восприятия огня.

Ключевые слова: архетипы, стереотипы, мотивы, алломотивы, реконструкция, инвариантные лексемы *fire/вогонь*, варианты лексемы, фразеологизм-стереотипы.

SUMMARY

Ageeva V. O. Archetypical and stereotype symbols of fire in the English and Ukrainian languages. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philology in speciality 10.02.17 – Comparative, Historical and Typological Linguistics. – National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2014.

The thesis suggests a new approach to the reconstruction of archetypical motives and alomotives in the semantics of the lexemes *fire/вогонь* in the English and Ukrainian languages; the mechanisms of transformation the archetypical meanings of fire into the stereotype symbols in invariant-variant lexemes with the semantics of “burn” in the phraseological units of the English and Ukrainian languages have been determined; the stereotype phraseological formulas with invariant-variant components that have the semantics of “fire” have been classified in the studied languages; the regularities and

differences in forming the archetypical and stereotype symbols of fire in the consciousness of native English and Ukrainian speakers have been defined.

Key words: archetypes, stereotypes, motives, alomotives, reconstruction, invariant lexemes *fire/вогонь*, variant lexemes, phraseological units-stereotypes.

Підписано до друку 15.08.2014 р. Формат 60х90/16.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100. Зам. 53.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]
Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.
м. Київ, вул. Боженка, 23, оф. 414.
200-87-15, 050-525-88-77
E-mail: nsvit@mail.ru
Сайт: nsvit.cc.ua